

ARCHIWUM
KRYMINOLOGII

DOI 10.7420/AK2019V

2019 • T. XLI • NR 2 • s. 381–402

PL ISSN 0066-6890

Emil W. Pływaczewski ■**Polska kryminologia i nauki penalne w pierwszej dekadzie po zakończeniu II wojny światowej****Polish criminology and penal sciences
in the first decade after World War II**

Abstrakt: Artykuł prezentuje stan polskiej kryminologii i nauk penalnych w pierwszym dziesięcioleciu po zakończeniu II wojny światowej. Ideologia komunistyczna wywierała wówczas znaczący wpływ na naukę, w szczególności zaś na nauki społeczne i prawne. Niektórzy przedstawiciele prawa karnego, kierując się obowiązującą wówczas ideologią, uważali kryminologię za naukę zbędną. Na podstawie materiałów źródłowych z Archiwum Akt Nowych ukazane zostały nieznane dotąd fakty z okresu tzw. sowietyzacji nauki prawa karnego, rozpoczętego działalnością Komisji Naukowo-Konsultacyjnej przy Ministerstwie Sprawiedliwości. Pomimo dominujących w omawianym okresie dogmatyzmu i schematyzmu w ujmowaniu zagadnień kryminologicznych niektórzy polscy kryminolodzy skutecznie bronili się przed antykryminologicznym nastawieniem ówczesnych władz. Na miarę możliwości podejmowali też ważne problemy kryminologiczne, prowadząc w wybranych obszarach badania zarówno w odniesieniu do przestępczości dorosłych, jak i nieletnich. Dzięki takiej postawie w tym najtrudniejszym dla polskiej kryminologii okresie stworzony został solidny fundament zarówno do kontynuacji wcześniejszych badań, jak i podejmowania nowych wyzwań badawczych po październiku 1956 r., który dał początek tzw. odnowie w życiu politycznym.

Słowa kluczowe: stan kryminologii po II wojnie światowej, ideologia komunistyczna a nauki społeczne i prawne, Komisja Naukowo-Konsultacyjna przy Ministerstwie Sprawiedliwości, kierunki badań kryminologicznych, pionierzy polskiej kryminologii

Abstract: The article presents Polish criminology and penal sciences during the first decade after World War II. Communist ideology had a significant impact on science, especially the social and legal sciences. Some representatives of criminal law, acting in accordance with the dominant ideology of the time, considered criminology to be a superfluous science. Based on materials sourced from the New Files Archive, previously unknown facts were revealed from the period of the 'Sovietisation of the penal law science', which started with the initiation of the activities of the Scientific and Consultation Committee at the Ministry of Justice. In the author's opinion, despite the dogmatism and schematic thinking that was dominant in the approach to criminological problems, some Polish criminologists effectively defended themselves against the government's negative approach towards criminology. As much as possible, they studied important criminological problems and conducted research in selected areas related to the criminal activity of both adults and minors. Thanks to this attitude, in the most difficult period for Polish criminology, a solid foundation was created both for the continuation of earlier research and for taking on new research challenges after October 1956, when the so-called renewal of political life started.

Keywords: condition of criminology after World War II, communist ideology and social and legal sciences, Science and Consultation Committee at the Ministry of Justice, directions of criminological research, pioneers of Polish criminology

Wprowadzenie

W Polsce znacząca pozycja kryminologii została wypracowana w okresie międzywojennym, w którym nastąpił zarówno znaczny rozwój nauki prawa karnego, jak i wzrost zainteresowania problemami kryminologicznymi. Prac z tego obszaru, które ukazywały się już w okresie rozbiorów, przybywa w latach 1919–1939¹. W opinii historyka prawa Danuty Janickiej

Polacy rozwinęli wszystkie podstawowe nauki pomocnicze prawa karnego. Koncepcje uczonych z Europy Zachodniej częściowo przenosili na polski grunt, a częściowo poddawali krytyce. Powszechnie aprobowali ideę, że prawnik nie może ograniczać się do uprawiania nauki normatywnej. Nie chcieli poprzestać na badaniu problemu zwalczania przestępstw i zapobiegania im przy pomocy stanowienia i stosowania przepisów karnych. Analizowali, skąd się bierze przestępczość, jak wygląda i dlaczego ludzie stają się przestępcami. Czołowi polscy uczeni, w tym słynni profesorowie Makarewicz, Krzymuski i Makowski, mieli tylko ograniczony wpływ na powstanie nowych nauk pomocniczych prawa karnego, a zwłaszcza kryminologii. Ogromna większość opracowań kryminologicznych wyszła spod pióra młodych adeptów nauki, często uczniów lub współpracowników znanych

¹ W. Świda, *Wiadomości wstępne* [Introductory news] [w:] idem (red.), *Kryminologia. Praca zbiorowa* [Criminology. Collected Works], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1977, s. 29 wraz z powołaną tam literaturą.

profesorów. Także praktycy, w tym lekarze, prokuratorzy i statystycy, wnieśli istotny wkład w badania kryminologiczne².

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja stanu polskiej kryminologii i nauk penalnych w okresie bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej oraz w pierwszej połowie lat 50. Ten przedział czasowy, w przeciwieństwie do wskazywanego wyżej okresu międzywojennego, był dla kryminologii wyjątkowo niekorzystny. Wynikało to z dwóch zasadniczych względów. Po pierwsze, wspomniany okres charakteryzował się silnym trendem komunistycznej indoktrynacji w dziedzinie nauk prawnych. Dominował wówczas pogląd, że kryminologii nie można traktować jako odrębnej nauki, a zagadnienia istoty, przyczyn i dynamiki przestępczości należy wyjaśniać w ramach nauki prawa karnego przy okazji analizy klasowego charakteru przestępstwa i kary³. Skutkowało to postępującą marginalizacją kryminologii, gdyż istnienie tej dyscypliny, prezentowanej jako „nienaukowej”, było wręcz negowane⁴. Wspomniane względy ideologiczno-polityczne, które spowodowały zahamowanie rozwoju kryminologii w pierwszym dziesięcioleciu okresu powojennego, były niejednokrotnie sygnalizowane w naszej literaturze kryminologicznej (szczególnie chodzi o lata 1950–1955)⁵, lecz dotąd nie doczekały się głębszej analizy.

Po drugie, nie sposób stracić z pola widzenia bolesnego faktu, że II wojna światowa spowodowała w dziedzinie kryminologii, jak zresztą w całej polskiej nauce, ogromne straty, zarówno w wymiarze personalnym, jak i w zakresie funkcjonującej dotychczas infrastruktury. Warto więc przybliżyć tę niezwykle trudną dla polskiej kryminologii i nauk penalnych pierwszą powojenną dekadę, tzw. epokę stalinowską, charakteryzującą się zjawiskiem określanym mianem „dogmatyzmu w naukach społecznych”.

Wyraźne przejawy marginalizacji kryminologii dostrzega się zwłaszcza w pierwszych powojennych podręcznikach prawa karnego, gdzie podkreśla się, że

Prawdziwie naukowa analiza prawa karnego zajmuje się nie tylko tłumaczeniem i badaniem przepisów i instytucji prawnych, lecz również analizą

² D. Janicka, *O pionierach nauk kryminologicznych w Polsce* [About precursors of modern criminological sciences in Poland], „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, t. LXVIII, z. 1, s. 47–48.

³ Zob. L. Lernell, *Problematyka przestępczości w systemie nauki prawa karnego* [Problems of crime in the criminal law educational system], „Państwo i Prawo” 1952, nr 12, s. 763–791.

⁴ Zob. M. Fajst, *Spór o kryminologię w Polsce w okresie stalinizmu* [The dispute about criminology in Poland during the Stalinist period], „Studia Iuridica” 1995, t. 27, s. 43–64.

⁵ Zob. np. A. Kossowska, I. Rzeplińska, D. Wójcik, *Kryminologia polska – tradycja i perspektywy* [Polish criminology – tradition and perspectives], „Studia Prawnicze” 2001, z. 3–4, s. 380 oraz L. Tyszkiewicz, *Zarys rozwoju kryminologii w Polsce w latach 1945–1969* [An outline of the development of criminology in Poland 1945–1969], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1970, z. 3, s. 64.

i wyjaśnieniem społeczno-gospodarczych przyczyn i warunków, które wpływają na powstanie lub zmianę charakteru przestępczości. Nie ma prawdziwej nauki prawa karnego bez takiej analizy. Ona dopiero daje podstawę do racjonalnej polityki kryminalnej. Burżuazyjna nauka sztucznie przeciwstawiła dogmatycznemu badaniu norm prawa karnego kryminologię, do której zaliczono najrozmaitsze gałęzie badań o większej lub mniejszej podstawie naukowej, jak: antropologia kryminalna, socjologia kryminalna, psychologia kryminalna, penologia, nauka o więziennictwie, statystyka kryminalna, i in.⁶

Zakupu cytowanego wyżej podręcznika (w wydaniu z 1954 r.) dokonał rozpoczynający studia prawnicze – późniejszy wybitny historyk – Adam Lityński, w rok po przełomie politycznym z października 1956 r. Jego ocena tego „dzieła”, kupionego „bez rozeznania”, była następująca:

W treści to koszmar niebywały. Zachowałem ten podręcznik do dnia dzisiejszego, a znacznie później używany był przeze mnie i w dydaktyce, i w pracy naukowej jako skrajny przykład stalinowskiego potworka, z myślą przewodnią o prawie karnym i sądach karnych, mających stać na pierwszej linii walki klasowej⁷.

Niewątpliwie prawo karne i wymiar sprawiedliwości w PRL odegrały istotną rolę w budowie podstaw ustroju powojennej Polski. Rewolucyjne przemiany wymagały użycia przemocy i stworzenia systemu represji służącego realizacji politycznych i gospodarczych celów nowej władzy. Z tego też względu – jak trafnie konkluduje Lech Falandysz – prawu karnemu wyznaczono funkcję narzędzia niszczenia opozycji politycznej – do czego nadawało się stosunkowo dobrze – oraz rolę jednego z ważnych instrumentów kształtowania nowej rzeczywistości gospodarczej, w której to roli miało ono zastąpić mechanizmy ekonomiczne⁸.

⁶ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej* [Criminal Law of the People's Republic of Poland. Outline of an Interpretation of the General Section], Wydawnictwo Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1950, s. 29.

⁷ A. Lityński, *Wspomnienia Profesora Adama Lityńskiego* [Memoirs of Professor Adam Lityński], „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, t. LXVII, z. 1, s. 359.

⁸ L. Falandysz, *Powtórka z historii prawa karnego PRL* [Criminal law of the Polish People's Republic comes full circle], „Res Publica” 1987, nr 6, s. 26. Autor przypomina też, że w latach 1944–1954 wydano przeszło 100 dekrétów zawierających przepisy karne dotyczące politycznego i gospodarczego życia społeczeństwa, a potężna i sprawnie działająca machina represji przynosiła doraźne sukcesy. Dopiero później miało się okazać, że wyrządzone wówczas szkody społeczne pozostaną w ludzkiej pamięci przez dziesiątki lat, a większości z nich nie da się już naprawić. Zob. też E. Pływaczewski, *Ochrona mienia społecznego w przepisach karnych Polski Ludowej (próba oceny)* [Protection of social property in the criminal provisions of the People's Republic of Poland (attempted evaluation)], „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1988, nr 3, s. 371 i n.

1. Wpływ komunistycznej indoktrynacji na kryminologię i nauki penalne

W dziedzinie nauk prawnych przyspieszona sowietyzacja rozpoczęła się w 1948 r., gdy ówczesny minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski wezwał do studiowania prawa radzieckiego⁹. Rok 1949 przyniósł pierwsze rezultaty nowego kursu w dziedzinie nauki prawa. Wśród tych wydarzeń ważne miejsce zajmuje utworzenie Komisji Konsultacyjno-Naukowej (KKN) przy Ministerstwie Sprawiedliwości, powołanej zarządzeniem z 30 września 1949 r. wydanym przez wymienionego wyżej ministra. W dokumencie tym wskazuje się m.in., że komisja została powołana „w celu teoretycznego opracowania i pogłębiania zagadnień prawa i wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej na gruncie nauki marksizmu-leninizmu i dla okazywania konsultacyjnej pomocy w tej dziedzinie poszczególnym komórkom Ministerstwa Sprawiedliwości”¹⁰.

Najważniejsze aspekty działalności KKN dotyczyły „pogłębiania w oparciu o założenia nauki marksizmu-leninizmu teorii i nauki prawa karnego i cywilnego”. W szczególności zaś chodziło o zmuszenie naukowców do przyjęcia marksistowskiej aparatury badawczej jako jedynie obowiązującej, o „przestawienie się ideologiczne naukowców starego typu”. W tym celu organizowano wielkie konferencje „naukowe”, na które wzywano wszystkich specjalistów z danej dyscypliny¹¹.

W poszczególnych ośrodkach akademickich KKN – za pośrednictwem swoich członków – przeprowadzała też swego rodzaju wizytacje połączone z hospitacjami prowadzonych zajęć dydaktycznych, z których sprawozdania przekazywane były przewodniczącemu Komisji. Z oczywistych względów ocen w tym zakresie dokonywano przez pryzmat obowiązującej wówczas ideologii socjalistycznej. Jedno z takich sprawozdań dotyczy oceny działalności naukowej i dydaktycznej Katedry Prawa Karnego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Katedrą tą kierował wówczas prof. Jerzy Śliwowski.

Autor sprawozdania, dr Stanisław Pławski, w sporządzonym dokumencie stwierdza m.in.:

⁹ H. Świątkowski, *Poznajmy prawo radzieckie* [Let's learn about Soviet law], „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1947, nr 1–2, s. 3 i n.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zespół aktowy Ministerstwa Sprawiedliwości (dalej: MS), sygn. 5480, Zarządzenie nr 27/49 Ministra Sprawiedliwości z dnia 30 września 1949 r. o utworzeniu Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministrze Sprawiedliwości, k. 5–8.

¹¹ Szeroko na ten temat zob. P. Fiedorczyk, *Z dziejów stalinizacji polskiej nauki prawa. Komisja Konsultacyjno-Naukowa przy Ministrze Sprawiedliwości (1949–1951)* [From the history of the Stalinization of Polish legal science. Consultative and Scientific Committee of the Minister of Justice (1949–1951)] [w:] R. Kłosowicz, B. Kosowska-Gąstoł, G.M. Kowalski, T. Wieciech, Ł. Jakubiak (red.), *Konstytucjonalizm. Doktryny. Partie polityczne. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Ziębie* [Constitutionalism. Doctrine. Political Parties. Book Dedicated to Professor Andrzej Zięba], Wydawnictwo UJ, Kraków 2016, s. 257 i n.

Byłem obecny na ćwiczeniach prowadzonych przez asystentów A. Gimbut i M. Gorzechowskiego, przy udziale prof. Śliwowskiego. Zarówno z tego, co słyszałem na ćwiczeniach, jak i z rozmowy z prof. Śliwowskim, odniosłem wrażenie, że nauka prawa karnego na Uniwersytecie Toruńskim ma charakter częściowo eklektyczny. Prof. Śliwowski wyjaśnił mi, że metody dialektycznej używa przy omawianiu pewnych zagadnień, które szczególnie takiego ujęcia wymagają. Jako przykład podał mi zagadnienie kary i środków zabezpieczających. Sam nie reprezentuje żadnej szkoły. Do starych szkół odnosi się krytycznie, uwzględnia nową treść prawa zgodnie z dzisiejszą rzeczywistością. Zauważyłem, że np. na ćwiczeniach od studentów jest wymagana znajomość teorii prof. Śliwińskiego i prof. Woltera. Na ćwiczeniach o zagadnienia marksistowskiego pojmowania prawa karnego zahaczano raczej ubocznie i raczej nieśmiało. Tak np. zarówno asystent Gorzechowski, jak i prof. Śliwowski zaznaczali kilkakrotnie, że przestępstwem jest czyn społecznie szkodliwy, jednakże nie wyjaśniono studentom, że chodzi tu o szkodliwość dla interesów klasy panującej i jaka jest różnica między ujmowaniem tzw. szkodliwości społecznej w prawie burżuazyjnym, a szkodliwością społeczną w rozumieniu prawa socjalistycznego. Natomiast asystent Gorzechowski w krótkich słowach wyjaśnił studentom teorię prof. Durmanowa o istocie przestępstwa. Zrobił to w sposób jasny, przejrzysty ze znajomością zagadnienia.

Wśród pracowników Katedry Prawa Karnego, moim zdaniem, asystent Gorzechowski zasługuje na szczególne zainteresowanie. Z rozmowy wywnioskowałem, że zdradza on wielkie zainteresowanie pracą naukową. Pracował poprzednio na seminarium historii prawa powszechnego, a obecnie zainteresował się prawem karnym. Jest obecnie aktywnym członkiem Z.A.M.P.¹²

W ramach uzupełnienia tła opisanej wyżej wizytacji warto dodać, że przypada ona na początki funkcjonowania Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, który – pod nazwą „Wydział Prawno-Ekonomiczny” – utworzony został w 1945 r. Uczelnia toruńska, a w szczególności Wydział Prawa, nie

¹² AAN, MS, sygn. 5461, S. Pławski, *Do Obywatela Przewodniczącego Komisji Konsultacyjno-Naukowej*, 28.03.1950, s. 44–45. Dokument ten, jak i inne cytowane w niniejszym opracowaniu materiały pozostające w dyspozycji Archiwum Akt Nowych, zostały mi udostępnione dzięki uprzejmości cyt. wyżej historyka prawa dr. hab. Piotra Fiedorczyka, prof. UwB. Zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję.

Związek Akademicki Młodzieży Polskiej (ZAMP) był organizacją studencką powołaną w sierpniu 1948 r. w wyniku połączenia Akademickiego Związku Walki Młodych „Życie”, Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej oraz akademickich kół Związku Młodzieży Wiejskiej RP i Związku Młodzieży Demokratycznej. Organizacja ta, podporządkowana Polskiej Partii Robotniczej, a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, w 1950 r. została wcielona do Związku Młodzieży Polskiej. Związek Akademicki Młodzieży Polskiej (ZAMP) [hasło] [Academic Association of Polish Youth (ZAMP)], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zwiazek-Akademicki-Mlodziezy-Polskiej;4002274.html> [dostęp: 9.09.2019].

była traktowana przychylnie przez ówczesne władze partyjne i administracyjne województwa w Bydgoszczy, które ingerowały w sprawy wewnętrzne uniwersytetu. Wydział krytykowany był m.in. za stawianie zbyt wysokich wymagań studentom, co miało dotyczyć zwłaszcza osławionej szkoły Duracza, realizującej szybkie szkolenia prawnicze kadr partyjnych dla wymiaru sprawiedliwości i administracji. Przeciwko ingerencjom władz w sprawy wewnętrzne UMK protestował ówczesny rektor – wybitny profesor historii prawa Karol Koranyi, dwukrotnie składając rezygnację ze swojego stanowiska, z którego ostatecznie odszedł w październiku 1951 r. Wydział Prawa postanowiono zlikwidować: w czerwcu 1951 r. wstrzymano nabór studentów na rok akademicki 1952, a następnie etapami wygaszano pracę Wydziału¹³. Wznowienie jego funkcjonowania nastąpiło dopiero w 1958 r.

Wspomniany wyżej dr Stanisław Pławski wizytację o podobnym charakterze przeprowadził także w Zakładzie Prawa Karnego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W przedstawionym sprawozdaniu, sporządzonym na kanwie rozmów z pracownikami naukowymi tego Zakładu i studentami stwierdza m.in.:

W bibliotece Zakładu znajdują się wszystkie powojenne monografie polskie, dotyczące prawa karnego. Całość jednak biblioteki składa się z dzieł starych. Brak literatury radzieckiej.

Studenci uczą się ze skryptu prawa karnego prof. Papierkowskiego, z którego część ogólna – 2 tomy jest przedrukiem przedwojennego skryptu napisanego przez studentów (skrypt nie jest autoryzowany), a część szczególna została napisana przez prof. Papierkowskiego w roku 1947. Jeśli chodzi o część ogólną (części szczególnej nie dostałem, wobec czego nie mogę o nim nic powiedzieć) to opiera się ona w znacznym stopniu na poglądach prof. Makarewicza. Ponadto są tam tego rodzaju poglądy, że prawo karne chroni interes ogółu społeczeństwa, że przestępstwo jest skierowane przeciwko interesom wszystkich ludzi należących do danej grupy społecznej i.t.p. Oczywiście poglądy te są sprzeczne z marksistowskim pojmowaniem prawa karnego. Nie ujawniona jest klasowa i polityczna treść prawa karnego. Z drugiej jednak strony nie ma też w skrypcie jakichś tendencji wrogich socjalizmowi,

¹³ Wydział zaprzestał działalności po zakończeniu trzeciego roku nauczania (studia I stopnia) studentów immatrykulowanych w 1950 r. W roku akademickim 1953/1954 kontynuowano zajęcia jedynie dla studentów powtarzających trzeci rok studiów. Część pracowników przenoszono do Warszawy lub do innych szkół wyższych. Kompletowana z trudem kadra została rozproszona. Nawet część mebli i zbiorów bibliotecznych przekazano na Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Szerzej na temat historii Wydziału Prawa i Administracji UMK zob. S. Salmonowicz, *Uwagi na siedemdziesięciolecie* [Comments for the 70th anniversary] [w:] M. Serwaniec, K. Rokicka-Murszewska, K. Kucharski (red., wybór i oprac.), *70 lat Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu 1945–2016* [70 years of the Faculty of Law and Administration of the Nicolaus Copernicus University in Toruń: 1945–2016], TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2017, s. 7 i n. Zob. też A. Marek (red.), *Wydział Prawa i Administracji: 1945–1953, 1958–1978* [Department of Law and Administration: 1945–1953, 1958–1978], Wydawnictwo UMK, Toruń 1978, s. 12.

czy też propagowania idei metafizycznych lub czysto idealistycznych. Raczej należałoby zarzucić temu ujęciu prawa karnego suchy dogmatyzm i pewną skłonność do materializmu wulgarnego (rozważania o związku przyczynowym). Prof. Papierkowski oświadczył mi, że omawia prawo radzieckie w związku z poszczególnymi zagadnieniami prawa karnego. Że dokładne zaznajomienie się z prawem radzieckim utrudnia mu brak znajomości języka rosyjskiego.

Studenci wydziału prawa, członkowie Z.A.M.P., z którymi przeprowadziłem rozmowę [...] mówili mi, że wykłady prof. Papierkowskiego są na poziomie wysokim i jakkolwiek nie są prowadzone w duchu marksistowskim, to jednak nie zauważyli w nich żadnych akcentów wrogich [...]¹⁴.

Bardzo ważnym narzędziem oddziaływania na naukę prawa w duchu marksizmu-leninizmu była próba uzyskania przez KKN wpływu na tematy prac badawczych prowadzonych w poszczególnych katedrach uniwersyteckich w kraju. Poszczególne sekcje KKN¹⁵, niezależnie od sygnalizowanych wyżej ideologicznych wizytacji, zwracały się do kierowników konkretnych katedr z żądaniem wykazu prowadzonych prac badawczych. Chodziło o ich cenzurowanie pod pozorem opracowania ogólnopolskiego planu badań naukowych. Kierownicy katedr zmuszeni byli wysyłać sprawozdania z badań i wszyscy – w mniejszym lub szerszym zakresie – deklarowali wolę włączenia w plan opracowany przez KKN, która z kolei przygotowywała wykazy preferowanych tematów badawczych¹⁶.

Analiza wykorzystanych w niniejszym opracowaniu dokumentów z Archiwum Akt Nowych prowadzi do wniosku, że w przedkładanych sprawozdaniach niektórzy kierownicy katedr/zakładów szeroko eksponowali bezpieczne z ideologicznego punktu widzenia tematy prac badawczych realizowane w ich placówkach, starając

¹⁴ AAN, MS, sygn. 5461, S. Pławski, op. cit., s. 42–43.

¹⁵ Komisja miała być pierwotnie podzielona na cztery sekcje: 1) prawa karnego, 2) prawa cywilnego, 3) problematyki teoretycznej wymiaru sprawiedliwości oraz 4) ogólną (teoria prawa, prawo państwowe, prawo międzynarodowe i inne). Minister, na mocy zarządzenia (ust. 14), powołał do komisji następujących członków: Igora Andrejewa, Gustawa Auscelera, Stefana Banczerza, Władysława Babińskiego, Tadeusza Cypriana, Karola Cincia, Witolda Czachórskiego, Maurycego Grudzińskiego, Ignacego Iserlesa, Jerzego Jodłowskiego, Zygmunta Kapitaniaka, Stefana Kalinowskiego, Krzysztofa Koziell-Poklewskiego, Romana Korab-Żebryka, Józefa Litwina, Leszka Lernella, Mariana Mazura, Mariana Muszkata, Emila Merza, Zygmunta Opuszyńskiego, Henryka Podlaskiego, Stanisława Pławskiego, Jerzego Sawickiego, Leona Schaffa, Seweryna Szera i Jana Semkowa. W oddzielnym ust. 16 minister „zapraszał” do komisji osoby z wojskowego wymiaru sprawiedliwości: płk. Henryka Holdera, Stanisława Zarako-Zarakowskiego oraz Oskara Karlinera, a także inne osoby: Kazimierza Biskupskiego, W. Morawskiego, Stanisława Ehrlicha i S. Ziembickiego. Konsultantami komisji zostali profesorowie: Stefan Rozmaryn, Stanisław Śliwiński i Jan Wasilkowski (ust. 15). Ibidem, s. 259–260.

¹⁶ Ilustracją tego może być: AAN, MS, sygn. 5461, Zakład Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego Porównawczego Uniwersytetu Łódzkiego, *Plan sześcioletni większych opracowań w Studium naukowo-badawczym Zakładu Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego porównawczego E.Ł. (1950–1956)*, 16.03.1950, s. 30.

się jednocześnie – w wyraźnie skromniejszym ujęciu – wskazywać na zainteresowanie preferowanym przez KKN marksistowskim kierunkiem badań. Przykładem takiego podejścia może być sprawozdawcze pismo dyrektora Zakładu Kryminologii Uniwersytetu Poznańskiego prof. Józefa Jana Bossowskiego, skierowane do Sekcji Prawa Karnego KKN w Ministerstwie Sprawiedliwości z dnia 29 lutego 1950 r.¹⁷, w którym czytamy, że

Nadto jest w toku zorganizowanie cyklu wykładów o prawie karnym Związku Radzieckiego (prelegent I. Mojkowski, prokurator Sądu Apelacyjnego oraz Z. Ehrenkreutz, p.o. sędzieja Sądu Najwyższego), co mimo starań kierownika Zakładu było poprzednio utrudnione dla braku wystarczającej literatury przedmiotu (odnośne starania rozpoczęto już w r. 1947) a obecnie potrzebne materiały znajdują się na miejscu. Obok tego zamierzone jest dokonanie przekładu kodeksu karnego Związku Radzieckiego na język polski, a rozpoczęcie pracy jest uzależnione od otrzymania informacji, czy w innym ośrodku tłumaczenie jest w toku przygotowania.

W podobnej konwencji sporządzony został dokument zatytułowany *Obecny stan kryminologii w Polsce na podstawie danych z zakładów kryminologii na Uniwersytetach Warszawskim i Łódzkim*. Jego autorzy, dr Paweł Horoszowski i prof. dr hab. Stanisław Batawia, jako kierownicy wymienionych zakładów w dwóch pierwszych akapitach tego dokumentu zawierają ważną z historycznego punktu widzenia informację. Wskazują bowiem, że inicjatorem wprowadzenia kryminologii jako samodzielnego przedmiotu, całkowicie wyodrębnionego z dogmatyki prawa karnego, na wyższe uczelnie w Polsce był Adam S. Ettinger, marksista, który wykładał kryminologię w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Przypominają też, że przed 1939 r. na uniwersytetach polskich nie było katedr kryminologii. Dopiero w 1946 r. utworzona została pierwsza Katedra Kryminologii na Uniwersytecie Łódzkim. Druga katedra powstała w 1949 r. na Uniwersytecie Warszawskim. W wątku merytorycznym dokumentu wymienieni autorzy relacjonują m.in.:

Zakład Kryminologii Uniwersytetu Łódzkiego współpracował z Główną Komisją Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, przy czym kierownik Zakładu będący członkiem Prezydium Głównej Komisji, był redaktorem naczelnym Biuletynu tej Komisji. Pięć tomów Biuletynu, które ukazały się dotychczas, obejmują wyniki badań i dochodzeń i zawierają kilkadziesiąt prac.

Kierownik Zakładu Kryminologii U.Ł. (do 1949 r.) prof. dr Batawia prowadził w latach 1946–1949 badania hitlerowskich przestępców wojennych,

¹⁷ AAN, MS, sygn. 5461, J.J. Bossowski, *Pismo skierowane do Ministerstwa Sprawiedliwości – Komisji Konsultacyjno-Naukowej (Sekcja Prawa Karnego)*, 28.02.1950, s. 38.

gromadząc materiał, dotyczący wpływu ustroju i ideologii narodowo-socjalistycznej na zbrodniczą działalność Niemców w stosunku do ludności krajów okupowanych.

Głównym tematem prac naukowo-badawczych było w latach 1948–1950 zagadnienie przestępczości nieletnich. Opracowany został materiał aktowy z 6 sądów dla nieletnich ogółem 1.000 spraw, rozpatrywanych w latach 1946–1947. Wyniki badań, mających na celu ustalenie oblicza przestępczości nieletnich w Polsce w okresie powojennym, dostarczone zostały Nadzorowi Sądowemu Ministerstwa Sprawiedliwości.

Od 2 lat prowadzone są badania środowiskowe i psychologiczne nieletnich przestępców na terenie łódzkim z udziałem psychologów i socjologów¹⁸.

W ramach koniecznego w ówczesnych warunkach polityczno-ustrojowych wątku ideologicznego Horoszowski i Batawia informują, że

Od 1946 r. przesłanki socjologiczne zostały pogłębione w kierunku marksistowskim, co znalazło wyraz w prowadzeniu wykładów i zajęć seminaryjnych, w których poddaje się krytyce zarówno poglądy neoantropologiczne, jak i mechanicznie socjologiczne. Wykłady w Uniwersytecie Warszawskim i Łódzkim uwzględniają ostatnie prace autorów radzieckich z dziedziny nauk społecznych, psychologii, pedagogiki, biologii i psychiatrii [...]. W stosunku do wielu autorów, reprezentujących kryminologię w krajach zachodnich, zajmowane jest stanowisko bardzo krytyczne z uwagi na brak z ich strony właściwego podejścia do zasadniczych problemów społecznych i polityczno-ustrojowych, związanych z zagadnieniami przestępczości¹⁹.

Z kolei prof. Witold Świda z Uniwersytetu Wrocławskiego w piśmie z 16 września 1950 r. zawarł informację, że:

W sprawie badań prowadzonych w Zakładzie Prawa Karnego Uniwersytetu we Wrocławiu [...] w tej chwili w Zakładzie prowadzone są następujące tematy: 1. Klasowy charakter obrony koniecznej (mgr Godlewski), 2. Przestępstwo oszustwa w Polsce Ludowej (dr Chybiński), 3. Kryminalistyka jako nauka (rozważania metodologiczne) (dr Gutekunst). W chwili obecnej żadna z tych prac nie jest jeszcze w stadium nadającym się do przedłożenia Komisji. Kierownik Zakładu był zmuszony odłożyć na dalszy termin opracowywanie tematu z dziedziny elementów przestępstwa, wobec konieczności przygotowania wykładów z prawa karnego na rok 1950/51

¹⁸ AAN, MS, sygn. 5460, P. Horoszowski, S. Batawia, *Obecny stan kryminologii w Polsce na podstawie danych z zakładów kryminologii na Uniwersytetach Warszawskim i Łódzkim*, s. 126 i n.

¹⁹ Ibidem.

według programu nadesłanego niedawno z ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki [...]»²⁰.

Zdecydowanie większy ładunek komunistycznej ideologii znajdujemy w dokumencie *Specyficzny zakres badań (metoda i zadania) polityki kryminalnej w Demokracji Ludowej* z 17 marca 1950 r., opracowanym przez Zakłady Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego Porównawczego Uniwersytetu Łódzkiego. Wskazuje się tam m.in.:

Dotychczasowe badania kryminalno-polityczne posługiwały się metodą dogmatyczną lub metodą obserwacyjno-eksperymentalną. Właściwością tych badań było niezgodne z rzeczywistością rozumienie przebiegu zasadniczych procesów socjologicznych. Procesy zaś te stanowią doniosłe przesłanki rozważań kryminalno-politycznych. W wieku XX następuje zasadniczy zwrot w badaniach na terenie prawoznawstwa kryminalnego najpierw w Związku Radzieckim, a następnie w krajach Demokracji Ludowej. Realizację zadań ludowej polityki kryminalnej umożliwia tu oparcie się na pogłębionych badaniach struktury społeczeństwa oraz praw i tendencji jego rozwoju. Ludowa polityka kryminalna zmierza do zajęcia stanowiska konsekwentnego determinizmu. Polityka kryminalizacyjna, analizując przestępstwo, wiąże je jak najściślej ze strukturą ekonomiczno-społeczną państwa, z nawarstwieniami psychiki jednostki, żyjącej w ustroju kapitalistycznym, z układem klasowym społeczeństwa. W zakresie polityki penalizacyjnej, uznając prewencję ogólną i prewencję specjalną za nieodzowne przesłanki polityki karnej, domaga się ludowa polityka kryminalna przekształcenia tych zadań represji odpowiednio do struktury i zadań społecznych Demokracji Ludowej. Wyjaśnienie kierunku i treści tych przekształceń następuje w związku z krytyką przesłanek i tendencji burżuazyjnej polityki penalizacyjnej oraz w związku z analizą polityki penalizacyjnej Związku Radzieckiego²¹.

Rok 1950, który charakteryzował się wyjątkowo ideologicznym podejściem KKN do nauk kryminologicznych (penalnych), był także datą szczególną z uwagi na przygotowania do I Kongresu Nauki Polskiej. Kongres ten z wiadomych względów pozostawał w kręgu zainteresowania ówczesnego Ministerstwa Sprawiedliwości. W przygotowaniach do tej konferencji ważną rolę przypadła KKN. Wymownym tego dowodem jest pismo tego resortu, oznaczone jako „pilne”, skierowane do wyselekcjonowanego kręgu adresatów.

²⁰ AAN, MS, sygn. 5480, W. Świda, *Pismo*, 16.09.1950, k. 41.

²¹ AAN, MS, sygn. 5461, M. Leonieni, *Specyficzny zakres badań (metoda i zadania) polityki kryminalnej w Demokracji Ludowej*, 17.03.1950, k. 42.

Dokument ten, przygotowany przez KKN, zawiera szereg ogólników wskazujących na rolę Kongresu Nauki Polskiej w zakresie zobrazowania i oceny aktualnego stanu nauki, wytyczania drogi rozwojowej nauki polskiej na przyszłość oraz rozważania metod planowania badań naukowych w powiązaniu z potrzebami „praktycznymi” państwa. Przede wszystkim jednak sprecyzowane w nim zostały zadania tego gremium. Ujęto je w następujący sposób:

Komisja Konsultacyjno-Naukowa, na której spoczywa obowiązek m.in. dostarczenia referatu o stanie i perspektywach nauki prawa karnego (wraz z naukami pomocniczymi: statystyką kryminalną, kryminalistyką i t.d.) [charakterystyczny jest brak wyszczególnienia kryminologii – dop. EP] pragnie wysunąć w tym referacie konkretne zagadnienia, w których praktyka wymiaru sprawiedliwości odczuwa potrzebę pomocy ze strony nauki. Nie ulega wątpliwości, że zagadnienia z zakresu etiologii przestępczości w ogóle i przestępstw poszczególnych rodzajów z wykazaniem ich klasowego podłoża, zagadnienia skuteczności środków karnych i w innych aktualnych zagadnieniach, na które napotyka praktyka wymiaru sprawiedliwości – mogłyby być skutecznie rozwiązywane przy pomocy teoretyków bądź na terenie Ministerstwa bądź w uniwersyteckich zakładach prawa karnego²².

Jednocześnie KKN

[...] prosi uprzejmie o wskazanie zagadnień, w których (przestrzegając oczywiście zasady ochrony tajemnicy państwowej) teoretycy mogliby przyjść z pomocą praktykom, a które to zagadnienia stanowiłyby w aspekcie związku teorii z praktyką wymiaru sprawiedliwości pierwszoplanowe zadanie naszych uczonych²³.

Warto jeszcze nadmienić, że omawiany dokument został sporządzony 22 marca 1950 r., a ostateczny termin oczekiwanych odpowiedzi w tym względzie KKN wyznaczyła na dzień 25 marca 1950 r. Jak wynika z widocznego na tym piśmie ręcznego dopisku, zostało ono przesłane do dyrektora Henryka Podlaskiego, prokuratora Gustawa Auscalera, sędziego Zbigniewa Kubeca, dyrektora Henryka Chmielewskiego, prokuratora Arnolda Gubińskiego i sędziego Sądu Najwyższego prof. dr. Tadeusza Cypriana (to ostanie nazwisko zostało jednak skreślone, co pozwala zakładać, że prof. Cypriana wyeliminowano ostatecznie z listy adresatów).

W tym miejscu nie sposób nie odnotować przesiąkniętych ówczesną ideologią fragmentów dokumentu zatytułowanego *Opinia w przedmiocie materiałów informacyjnych Zakładu Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego Porównawczego*

²² AAN, MS, sygn. 5461, Ministerstwo Sprawiedliwości, *Pismo U.1169/50/0.40/2/1*, k. 43–44.

²³ Ibidem.

Uniwersytetu Łódzkiego, do dyspozycji współreferenta prawa karnego w Podsekcji 3 Prawa Kongresu Nauki Polskiej, prof. dr. Jerzego Sawickiego. „Opinia” ta sporządzona została przez prof. Emila S. Rappaporta, kierownika Zakładu Polityki Kryminalnej Uniwersytetu Łódzkiego. Jej autor nawiązuje do relacji między polityką kryminalną a kryminologią w następujący sposób:

[...] przeznaczeniem Katedry Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego Porównawczego U.Ł. jest zużytkowanie w pełni socjalizmu naukowego (materializmu: dialektycznego i historycznego) przy wartościowaniu zmiennych historycznie i zależnych głównie od układu stosunków gospodarczych w danej epoce okresów kolejnych rozwoju polityki kryminalnej. Przy czym Zakład, kierowany przeze mnie, kładzie szczególny nacisk na opracowanie konkretnego planu badań na okres rozpoczętego planu sześcioletniego [...] Zrozumienie potrzeby wyodrębnienia polityki kryminalnej, jako samodzielnej gałęzi badań naukowych i nauczania uniwersyteckiego, z różnych względów nie jest jeszcze powszechne, tym bardziej, że wielu jeszcze prawników nie zdaje sobie należycie sprawy z rozgraniczenia treści między tzw. kryminologią a polityką kryminalną. Sumienność naukowa zmusza mnie na tym etapie rozwoju prawoznawstwa kryminalnego w Polsce, budującej socjalizm, do stwierdzenia, że katedra kryminologii nie dotyczy i nawet nie może dotyczyć samodzielnej gałęzi prawno-karnej. Trzonem jej jest właściwie etiologia kryminalna oraz szereg ważkich pomocniczych nauk: kryminalistyka, statystyka kryminalna (słusznie doceniana przez naukę radziecką), a ponadto psychologia kryminalna i t.d. Natomiast polityka kryminalna ma swój specyficzny zakres badań, zwłaszcza w przełomowych okresach rozwojowych [...] ²⁴.

W dalszej części wywodu Rappaport gloryfikuje swój „pierwszy i całkowicie odmienny od amerykańskich wzorów” podręcznik na temat polityki kryminalnej²⁵, który – jego zdaniem – nie doczekał się jeszcze należycie pogłębionej oceny naukowej w naszej literaturze. Ubolewa też nad faktem, że brak przekładu tej pracy na języki obce uniemożliwił jej ocenę – jak podkreśla, „prawdopodobnie bardzo krytyczną” na burżuazyjnym Zachodzie, „a dodatnią (jak się spodziewać by należało) w literaturze radzieckiej oraz w ponownie rozwijającej się pomyślnie literaturze fachowej demokratycznej republiki niemieckiej”²⁶.

²⁴ AAN, MS, sygn. 5461, E.S. Rappaport, *Opinia w przedmiocie materiałów informacyjnych Zakładu Polityki Kryminalnej i Prawa Karnego Porównawczego Uniwersytetu Łódzkiego, do dyspozycji współreferenta prawa karnego w Podsekcji 3 Prawa Kongresu Nauki Polskiej, prof. dr. Jerzego Sawickiego*, k. 35–38.

²⁵ E.S. Rappaport, *Polityka kryminalna w zarysie [An Outline of Criminal Policy]*, Spółdzielnia Wydawnicza „Prawo”, Łódź 1948.

²⁶ AAN, MS, sygn. 5461, E.S. Rappaport, op. cit.

Jeśli chodzi o działalność publikacyjną w okresie powojennym, to pierwsza książka o tematyce kryminologicznej opublikowana została już w 1945 r.²⁷ Jej autor – profesor Uniwersytetu Poznańskiego – nadał temu opracowaniu charakter „zarysu informacyjnego” z kryminologii, który został opracowany w okresie okupacji. Można sobie wyobrazić, jak trudne to były warunki, o czym w „przedmowie” wspomina Józef Jan Bossowski:

„Za czasów okupacji niemieckiej nie miałem prawa wstępu do bibliotek naukowych. Że mimo to mogłem pracować, zawdzięczam w znacznej mierze poznańskiemu bibliotekarzowi Drowi Baumgartowi, który pracując na wysiedleniu w Bibliotece Jagiellońskiej umożliwił mi korzystanie z niej wbrew niemieckim zakazom [...]. Niestrudzoną pomoc miałem ze strony mojej Żony. Jakkolwiek przytłoczona całodzienną przymusową pracą, przejęła troskę o przechowanie zebranych materiałów, przepisywała rękopis, powieliła egzemplarze maszynopisu i nieustannie czuwała nad tym, aby gotowe egzemplarze zabezpieczyć na wypadek (grożącej stale od niemieckiego okupanta) katastrofy osobistej lub mieszkaniowej²⁸.”

Charakterystyczne jest również motto tej pracy: „Pisałem w ciężkich latach wojny. Wśród trosk o Sprawę. Wśród niepewności jutra i bytu najbliższych. Pisałem z myślą o Tej co nigdy nie zginie. I o młodzieży polskiej”.

Kolejne opracowania o tematyce kryminologicznej ukazały się w 1947 r.²⁹ Warto odnotować, że druga z cytowanych prac opiera się na zrekonstruowanym egzemplarzu rozprawy doktorskiej Pawła Horoszowskiego, którą przedłożył w 1939 r. na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Wybuch wojny przeszkodził jednak w podjęciu odpowiednich procedur przez Radę Wydziału Prawa. Autor pisze też, że po ustaniu działań wojennych zmuszony był „odbudować pracę ze zdekompletowanego maszynopisu”, by w maju 1945 r. zrekonstruowany egzemplarz rozprawy doręczyć prof. dr. Stanisławowi Śliwińskiemu, który umożliwił – jeszcze z początkiem lata 1945 r. – przyjęcie pracy przez Radę Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego³⁰.

9 czerwca 1950 r. odbyła się konferencja teoretyków i praktyków prawa karnego, zwołana przez KKN w porozumieniu z Podsekcją Prawa Kongresu Nauki Polskiej. Na konferencji tej, będącej jedną z faz przygotowawczych do Kongresu, przedyskutowano referaty opracowane przez członków Sekcji Prawa Karnego KKN: *O stanie nauki prawa karnego w Polsce* (Jerzego Sawickiego i Leszka

²⁷ J.J. Bossowski, *Wiadomości z nauk kryminologicznych* [News from the Criminological Sciences], Księgarnia Akademicka, Poznań 1945.

²⁸ Ibidem, s. VII.

²⁹ S. Szwedkowski, *Walka z przestępczością. Studium społeczne* [The Fight Against Crime. A Social Study], Księgarnia Naukowa T. Szczęśny i S-ka, Toruń 1947; P. Horoszowski, *Zabójstwo z afektu* [Murder as a Crime of Passion], Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1947.

³⁰ Ibidem, s. 5.

Lernella), *O stanie nauki prawa karnego procesowego w Polsce* (Stanisława Śliwińskiego i Leona Schaffa) oraz *Obecny stan kryminologii w Polsce* autorów spoza Komisji – Stanisława Batawii i Pawła Horoszowskiego. 10 czerwca 1950 r. odbyła się podobna konferencja teoretyków i praktyków prawa cywilnego³¹.

W pierwszych latach okresu powojennego to właśnie Batawii, uznawanemu za twórcę polskiej szkoły kryminologii, przypadła rola jednego z głównych pionierów polskiej kryminologii i jednocześnie kontynuatorów myśli kryminologicznej okresu międzywojennego³². Już w sierpniu 1945 r. został habilitowany jako docent kryminologii³³, w 1946 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym na Uniwersytecie Łódzkim, w którym kierował nowo utworzoną Katedrą Kryminologii, prowadząc równocześnie wykłady z kryminologii i psychiatrii sądowej na Uniwersytecie Warszawskim. Na Katedrę Kryminologii na Uniwersytecie Warszawskim został przeniesiony w 1949 r. W 1953 r. został zatrudniony (poza pracami prowadzonymi na Uniwersytecie) jako kierownik badań kryminologicznych w ówczesnym Zakładzie Nauk Prawnych, później zaś – jako pierwszy kierownik powołanej z jego inicjatywy placówki naukowo-badawczej, Zakładu Kryminologii Instytutu Nauk Prawnych PAN³⁴.

Przypomnijmy, że Stanisław Batawia był inicjatorem badań naukowych połączonych z programami profilaktycznymi. Jednym z pierwszych po wojnie przedsięwzięć badawczych były kompleksowe badania (środowiskowe, psychologiczne i lekarskie) dotyczące nieletnich przestępców, które wykonano w Łodzi w latach 1949–1955³⁵. Natomiast w latach 1953–1955 w różnych dzielnicach Warszawy przeprowadzone zostały badania (wywiady i analiza materiałów pochodzących z różnych źródeł) 50 grup nieletnich (zaklasyfikowanych jako grupy kradnące, chuligańskie i chuligańsko-kradnące), których wyniki zostały szczegółowo opracowane³⁶, a poszerzonym ich zwięzczeniem była opublikowana w latach 60. monografia³⁷.

³¹ Szerzej zob. P. Fiedorczyk, *Z dziejów...*, op. cit., s. 262.

³² Zob. A. Kossowska, I. Rzeplińska, D. Wójcik, *Kryminologia...*, op. cit., s. 379–380.

³³ Jego rozprawa pt. *Niepoprawni przestępcy w świetle badań nad bliźniętami kryminalnymi* (Warszawa 1939) została złożona Radzie Wydziału Prawa UW jeszcze w 1939 r.

³⁴ Zob. Z. Ostrihanska, *Profesor Stanisław Batawia* [Professor Stanisław Batawia], „Archiwum Kryminologii” 1982, t. VIII–IX, s. 7–8.

³⁵ Zob. S. Batawia, *Proces społeczny wykołajania się nieletnich przestępców* [The Process of Becoming Socially Maladjusted of Juvenile Offenders], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958.

³⁶ Zob. wypowiedź M. Jasińskiej [w:] *Zapis z seminarium zorganizowanym dla uczczenia 55. rocznicy powstania Zakładu Kryminologii i w 110. rocznicę urodzin prof. Stanisława Batawii*, Warszawa, 28 października 2008 roku [Transcript of a seminar organised to celebrate the 55th anniversary of the establishment of the Criminology Institute and the 110th anniversary of the birth of Prof. Stanisław Batawia, Warsaw, 28 October 2008], „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. Profesora Stanisława Batawii” 2008, nr 17, s. 13 i n.; 94–95.

³⁷ Zob. A. Pawelczyńska, *Przestępczość grup nieletnich* [Delinquency of Groups of Minors], Książka i Wiedza, Warszawa 1964.

Profesora Stanisława Batawię, który był nie tylko prawnikiem, lecz także lekarzem psychiatrą i psychologiem, uznaje się za uczonego, którego osobowość, publikacje i działalność wywarły w naszym kraju wielki wpływ na poglądy na przestępczość i jej zwalczanie oraz zaważyły na naszych postawach wobec różnych kategorii przestępców i osób o nasilonych zachowaniach dewiacyjnych. Jego uczniowie podkreślają, że swoje poglądy głosił z niezwykłą odwagą także i wtedy, gdy był w nich osamotniony – na przełomie lat 40. i 50., gdy polska kryminologia, niesłusznie atakowana z pozycji ideologicznych, miała ulec likwidacji. Cechowała go niezłomność, bezkompromisowość i stanowiąca dla nas przykład postawa etyczna i obywatelska³⁸.

Z kolei Paweł Horoszowski był autorem pierwszej w okresie powojennym pracy o charakterze podręcznikowym, która była przeznaczona do użytku Ośrodka Szkolenia Kadry Kierowniczej Służby Więziennej³⁹. Natomiast w swoim „zachodnim” – z prawdziwego zdarzenia – podręczniku kryminologii opublikowanym siedem lat później⁴⁰ Horoszowski nawiązuje m.in. do będącego przedmiotem niniejszego opracowania okresu powojennego. Stwierdza tam w szczególności:

Początki rozwoju polskich prac kryminologiczno-badawczych z lat trzydziestych zostają u nas przerwane przez wybuch wojny, a po jej zakończeniu powstał klimat nie sprzyjający rozwojowi kryminologii. Błędne koncepcje natury politycznej znalazły zwolenników wśród prawników – przeważnie niechętnie nastawionych do nauk empirycznych. W związku z tym znajdowano różne argumenty dla kontynuowania w nowej szacie starych nawyków dogmatycznego traktowania zjawisk społecznych. Przemilczano nawet sam fakt istnienia kierunku socjologicznego w badaniu przestępczości w krajach kapitalistycznych⁴¹.

W 1968 r. Horoszowski wyjechał z Polski do USA, gdzie publikował do 1980 r. Warto tu nadmienić, że na I Kongresie Nauki Polskiej w 1950 r. przeciwko wyodrębnieniu kryminologii jako samodzielnej dyscypliny naukowej opowiadali się Lernell⁴² i Sawicki, a jedynymi oponentami byli właśnie wskazywani wyżej pierwsi kierownicy uniwersyteckich zakładów kryminologii, Batawia i Horoszowski⁴³.

³⁸ Ibidem, s. 7, 21.

³⁹ P. Horoszowski, *Kryminologia – wybrane zagadnienia* [Criminology – Selected Issues], Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Sprawiedliwości. Wydział Kadr i Szkolenia, Warszawa 1958.

⁴⁰ Idem, *Kryminologia* [Criminology], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1965.

⁴¹ Ibidem, s. 7.

⁴² Na początku lat 70. autor ten opublikował *Zarys kryminologii ogólnej* (Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1973 [Outline of General Criminology]), dokonując tym samym ideologicznej wolty, co w socjalistycznej Polsce zdarzyło się niejednemu dogmatycznemu naukowcowi skonfrontowanemu z dowodami.

⁴³ W. Świda, *Wiadomości...*, op. cit., s. 30.

Okres działalności KKN był stosunkowo krótki, gdyż w 1952 r. nie były już widoczne przejawy jej działalności. Piotr Fiedorczyk, który nie odnalazł w archiwach zarządzenia likwidującego tę komisję, jednocześnie zdiagnozował powody zaprzestania jej działalności. Jego zdaniem

najważniejszym był fakt, że 30 października 1951 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę o utworzeniu Polskiej Akademii Nauk. W ten sposób powstała instytucja, za pomocą której władze zamierzały sterować całą polską nauką, a istnienie wyspecjalizowanej instytucji prawniczej stawało się zbędne. Ponadto w 1951 r. trwały w ministerstwie prace nad nowym statutem. Przewidywano w nim powołanie Biura Studiów i Statystyki, które miałyby prowadzić badania naukowe na potrzeby Ministerstwa Sprawiedliwości. W ministerstwie zdawano sobie sprawę z dublowania się kompetencji KKN i projektowanego biura. Mimo pierwotnie deklarowanej chęci utrzymywania KKN zwyciężyła koncepcja, która oznaczała wyeliminowanie wpływu ministerstwa na naukę prawa i przekazanie tej sfery Polskiej Akademii Nauk⁴⁴.

2. Problemy personalne i strukturalne

Niezależnie od charakterystycznego dla omawianego okresu powojennego trendu komunistycznej indoktrynacji w dziedzinie nauk prawnych należy również mieć na względzie straty, jakie II wojna światowa spowodowała w nauce, zarówno w wymiarze personalnym, jak i w zakresie funkcjonującej dotychczas infrastruktury. Ilustracją tego mogą być fragmenty cytowanego wcześniej pisma dyrektora Zakładu Kryminologii Uniwersytetu Poznańskiego profesora Józefa Jana Bossowskiego z 29 lutego 1950 r., w którym znajdujemy także wątek warunków funkcjonowania Zakładu Kryminologii.

Z dokumentu tego dowiadujemy się m.in., że

Gdy Dyrektor Zakładu powrócił do Poznania, skoro tylko warunki komunikacyjne na to pozwoliły, zastał lokale Zakładu wypalone, nie było ani jednego mebla, ani jednej książki (w lokalach Zakładu mieściły się w czasie okupacji biura policyjne), a co gorsza stwierdził, że nie przeżyło wojny czterech stałych pracowników Zakładu: dr Kuczma na forcie VII (na jesień 1939 r. była przygotowana jego rozprawa habilitacyjna), mgr Ejsmont (szczególnie zainteresowanie: prawo karne państw słowiańskich) zginął w obozie oświęcimskim, mgr Chołodecki (zaawansowany w studiach techniki śledczej) zginął bez wieści na Śląsku, zaś dr Żółtowski zmarł poza terenem okupacji.

⁴⁴ Ibidem, s. 267–268.

Pierwszą czynnością było wyszukiwanie w podziemiach kościoła św. Michała (gdzie władze hitlerowskie urządziły składnicę polskich druków) książek ze znakiem Zakładu i własnoręczne znoszenie ich (wobec braku jakichkolwiek środków komunikacyjnych) do lokalu, gdzie mogły znaleźć tymczasowe zabezpieczenie. Tą drogą odzyskano wówczas około 400 woluminów, zatem dziesiątą część stanu przedwojennego. Zagięły obiekty demonstracyjne z zakresu techniki śledczej (odlewy gipsowe i siarkowe śladów stóp, uzyskane od sądów interesujące corpora delicti itp.). Tablice z tego działu znajdowano na korytarzach budynków uniwersyteckich pod warstwą akt lub gruzu, tablice dotyczące daktyloskopii zagięły bezpowrotnie [...] aż do chwili obecnej Zakład jest położony obok gruzów przedwojennej Kliniki Okulistycznej i przytykający do lokali pozbawionych zewnętrznej ściany – miał niesłychanie utrudnioną pracę wskutek niskiej temperatury w zimie (w dwu pokojach około 7 stopni C) i dotkliwej wilgoci [...].

Momentem nie pozwalającym na rozwinięcie takiego tempa pracy, jakie odpowiadałoby życzeniom pracowników Katedry, jest fakt, że Zakład jako połączony formalnie z jedną Katedrą (jakkolwiek zakres pracy obejmuje prawo karne materialne i formalne oraz nauki kryminologiczne) rozporządza małą ilością etatowych pracowników (odmiennie jak np. w dziale cywilistycznym lub prawa publicznego, gdzie jest wielość katedr, a w konsekwencji odpowiednio zwiększona liczba pomocniczych sił naukowych). Dlatego też jest i będzie usilnym staraniem Zakładu uzyskanie więcej etatów dla młodych pracowników oraz uzyskanie stypendiów dla tych, którzy z powodu pracy zarobkowej nie mogą – mimo okazanej najlepszej woli w tym kierunku oddać się w pełni pracy naukowej. Ostatnio otrzymał stypendium mgr J. Orski celem napisania pracy na temat przepisów karnych w związku z akcją W.⁴⁵

Jak już wcześniej wskazywano, w omawianym okresie funkcjonowały tylko dwa zakłady kryminologii: wspomniany wyżej – kierowany przez Stanisława Batawię – oraz na Uniwersytecie Łódzkim – kierowany przez Pawła Horoszowskiego. Treści cytowanego wcześniej dokumentu *Obecny stan kryminologii w Polsce na podstawie danych z Zakładów Kryminologii na Uniwersytetach Warszawskim i Łódzkim* unaocniają, w jak trudnych warunkach przebiegała odbudowa

⁴⁵ AAN, MS, sygn. 5461, J.J. Bossowski, op. cit. Chodzi o akcję pacyfikacyjną o charakterze polityczno-wojskowym pod kryptonimem „Wisła”, przeprowadzoną w latach 1947–1948 przez struktury państwowe Polski Ludowej przeciwko ukraińskiej Powstańczej Armii i ukraińskim nacjonalistom działającym na terytorium państwowym RP. Jej celem było odcięcie walczących oddziałów UPA od naturalnego zaplecza. Polegała ona na masowej deportacji – wysiedleniu całych wsi i osad (zamieszkałych przez Ukraińców, Bojków, Dolinian, Łemków i mieszane rodziny polsko-ukraińskie) oraz rozproszeniu ludności cywilnej z terenów Polski południowo-wschodniej, głównie na ziemię zachodnie. Szerzej zob. Akcja „Wisła” [hasło] [Operation „Vistula”], Wikipedia, 15.06.2019, https://pl.wikipedia.org/wiki/Akcja_%E2%80%9EWis%C5%82a%E2%80%9D [dostęp: 9.09.2019].

zasobów polskiej kryminologii zgromadzonych w okresie międzywojennym. Czytamy tam m.in.:

Dwie istniejące obecnie katedry kryminologii w Polsce (w uniwersytecie warszawskim i łódzkim) posiadają dotychczas bardzo skromne podstawy organizacyjne i materialne z uwagi na wysoce niedostateczne dotacje finansowe, uniemożliwiające skompletowanie koniecznych książek i czasopism zagranicznych oraz zakup niezbędnych pomocy naukowych [...]. Sprawą niezmiernie pilną jest utworzenie przy każdym Zakładzie Kryminologii po kilka etatów (dotychczas jedna asystentura), bez których prowadzenie prac naukowo badawczych jest zupełnie niemożliwe. Prace kryminologiczne wymagają doboru pracowników o wykształceniu socjologicznym i psychologicznym, którzy mogliby poświęcić cały dzień wyłącznie pracom badawczym. Bez utworzenia większej ilości asystentur i przeznaczenia specjalnych funduszy stypendialnych dla szkolenia przyszłych naukowych pracowników w tej dziedzinie – problemu kadr nie da się rozwiązać⁴⁶.

Kryminologia zaczęła się odradzać po 1956 r., który z dzisiejszej perspektywy przyniósł, jak wierzą, przełom rozpoczynający „polską drogę do socjalizmu”. Pod hasłami „odwilży” i demokratyzacji następowała ogromna aktywizacja środowiska prawniczego jako reakcja na praktyki, a po części i teorię, okresu stalinowskiego, a zatem i na inercję samego środowiska⁴⁷. Zintensyfikowane zostały badania prowadzone w różnych ośrodkach badawczych (resortowych i akademickich). Wyróżniał się tu zwłaszcza wspomniany wyżej Zakład Kryminologii w Instytucie Nauk Prawnych PAN, kierowany przez Stanisława Batawię. Podkreśla się, że przez lata pracowali tam naukowcy z różnym wykształceniem w zakresie dyscyplin podstawowych: prawniczki i psycholożki Dobrochna Wójcik i Zofia Ostrihanska czy socjolog Anna Kossowska i Andrzej Mościskier. W interdyscyplinarnych zespołach badawczych uczestniczyli ponadto kuratorzy, lekarze, psychologowie i socjologowie⁴⁸.

Przedstawione w niniejszym opracowaniu treści mogą prowadzić do konkluzji, że pomimo dogmatyzmu i schematyzmu w ujmowaniu zagadnień kryminologicznych dominujących w omawianym okresie pierwszego dziesięciolecia po zakończeniu II wojny światowej niektórzy polscy kryminolodzy skutecznie

⁴⁶ AAN, MS, sygn. 5460, P. Horoszowski, S. Batawia, op. cit.

⁴⁷ H. Izdebski, *Znaczenie myśli prawnej i prawniczej II Rzeczypospolitej dla współczesnej nauki i praktyki prawa* [The importance of legal and legislative thought of the Second Polish Republic for contemporary science and law practice], „Państwo i Prawo” 2018, z. 11, s. 9.

⁴⁸ Więcej zob. K. Buczkowski, W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, *Zakład Kryminologii INP PAN z perspektywy współczesnej* [Department of Criminology of the Institute of Law Studies in a modern perspective], „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 50.

podejmowali ważne wówczas problemy kryminologiczne, prowadząc badania dotyczące zarówno przestępczości dorosłych, jak i nieletnich. Takiej właśnie postawie zawdzięczamy to, że w tym najtrudniejszym dla polskiej kryminologii okresie stworzony został solidny fundament zarówno kontynuacji wcześniejszych badań, jak i podejmowania nowych wyzwań badawczych. Po październiku 1956 r., który dał początek tzw. odnowie w życiu politycznym, mógł się efektywnie rozpocząć bardzo dynamiczny okres rozwoju kryminologii (lata 1956–1969). Dorobek polskiej kryminologii tego czasu – w ocenie Leona Tyszkiewicza – jest ogromny i stanowi trudną do syntetycznego przedstawienia mozaikę najróżnorodniejszych pod względem tematycznym i metodologicznym opracowań, w których można znaleźć kilka wątków zasługujących w szczególności na uwypuklenie. Są nimi:

- empiryczne badania nad wpływem zmiany ustroju Polski na przestępczość,
- problemy przestępczości młodzieży,
- badania recydywy osób dorosłych, przestępczości zawodowej i środowisk przestępczych,
- badania problemów wykonania kary i środków wychowawczo-poprawczych
- przestępczość gospodarza⁴⁹.

Rozwinięcie wymienionych wyżej tematów badawczych pozostaje już poza zakresem niniejszego opracowania.

Bibliografia

- Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej* [Criminal Law of the People's Republic of Poland. Outline of an Interpretation of the General Section], Wydawnictwo Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1950.
- Batawia S., *Niepoprawność przestępców w świetle badań nad bliźniętami kryminalnymi* [Hardened Criminals in View of Research on Criminal Twins], Wydawnictwo Zakładu Kryminologii Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego, Warszawa 1939.
- Batawia S., *Proces społecznego wykołajania się nieletnich przestępców* [The Process of Becoming Socially Maladjusted of Juvenile Offenders], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958.
- Bossowski J.J., *Wiadomości z nauk kryminologicznych* [News from the Criminological Sciences], Księgarnia Akademicka, Poznań 1945.
- Buczkowski K., Klaus W., Woźniakowska-Fajst D., *Zakład Kryminologii INP PAN z perspektywy współczesnej* [Department of Criminology of the Institute of Law Studies in a modern perspective], „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 49–63.
- Fajst M., *Spór o kryminologię w Polsce w okresie stalinizmu* [The dispute about criminology in Poland during the Stalinist period], „Studia Iuridica” 1995, t. 27, s. 43–64.

⁴⁹ L. Tyszkiewicz, *Zarys...*, op. cit., s. 66–67.

- Falandysz L., *Powtórka z historii prawa karnego PRL* [Criminal law of the Polish People's Republic comes full circle], „Res Publica” 1987, nr 6, s. 26–32.
- Fiedorczyk P., *Z dziejów stalinizacji polskiej nauki prawa. Komisja Konsultacyjno-Naukowa przy Ministrze Sprawiedliwości (1949–1951)* [From the history of the Stalinization of Polish legal science. Consultative and Scientific Committee of the Minister of Justice (1949–1951)] [w:] R. Kłosowicz, B. Kosowska-Gąsior, G.M. Kowalski, T. Wiecech, Ł. Jakubiak (red.), *Konstytucjonalizm. Doktryny. Partie polityczne. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Ziębie* [Constitutionalism. Doctrine. Political Parties. Book Dedicated to Professor Andrzej Zięba], Wydawnictwo UJ, Kraków 2016, s. 257–268.
- Horoszowski P., *Kryminologia* [Criminology], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1965.
- Horoszowski P., *Kryminologia – wybrane zagadnienia* [Criminology – Selected Issues], Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Sprawiedliwości. Wydział Kadr i Szkolenia, Warszawa 1958.
- Horoszowski P., *Zabójstwo z afektu* [Murder as a Crime of Passion], Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1947.
- Izdebski H., *Znaczenie myśli prawnej i prawniczej II Rzeczypospolitej dla współczesnej nauki i praktyki prawa* [The importance of legal and legislative thought of the Second Polish Republic for contemporary science and law practice], „Państwo i Prawo” 2018, z. 11, s. 3–19.
- Janicka D., *O pionierach nauk kryminologicznych w Polsce* [About precursors of modern criminological sciences in Poland], „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, t. LXVIII, z. 1, s. 29–50.
- Jasińska M. [w:] *Zapis z seminarium zorganizowanym dla uczczenia 55. rocznicy powstania Zakładu Kryminologii i w 110. rocznicę urodzin prof. Stanisława Batawii, Warszawa, 28 października 2008 roku* [Transcript of a seminar organised to celebrate the 55th anniversary of the establishment of the Criminology Institute and the 110th anniversary of the birth of Prof. Stanisław Batawia, Warsaw, 28 October 2008], „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. Profesora Stanisława Batawii” 2008, nr 17, s. 77–118.
- Kossowska A., Rzeplińska I., Wójcik D., *Kryminologia polska – tradycja i perspektywy* [Polish criminology – tradition and perspectives], „Studia Prawnicze” 2001, z. 3–4, s. 379–395.
- Lernell L., *Problematyka przestępczości w systemie nauki prawa karnego* [Problems of crime in the criminal law educational system], „Państwo i Prawo” 1952, nr 12, s. 763–791.
- Lernell L., *Zarys kryminologii ogólnej* [Outline of General Criminology], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1973.
- Lityński A., *Wspomnienia Profesora Adama Lityńskiego* [Memoirs of Professor Adam Lityński], „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, t. LXVII, z. 1, s. 357–389.
- Marek A. (red.), *Wydział Prawa i Administracji: 1945–1953, 1958–1978* [Department of Law and Administration: 1945–1953, 1958–1978], Wydawnictwo UMK, Toruń 1978.

- Ostrihanska Z., *Profesor Stanisław Batawia* [Professor Stanisław Batawia], „Archiwum Kryminologii” 1982, t. VIII–IX, s. 7–24.
- Pawełczyńska A., *Przestępczość grup nieletnich* [Delinquency of Groups of Minors], Książka i Wiedza, Warszawa 1964.
- Pływaczewski E., *Ochrona mienia społecznego w przepisach karnych Polski Ludowej (próba oceny)* [Protection of social property in the criminal provisions of the People’s Republic of Poland (attempted evaluation)], „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1988, nr 3, s. 371–380.
- Rappaport E.S., *Polityka kryminalna w zarysie* [An Outline of Criminal Policy], Spółdzielnia Wydawnicza „Prawo”, Łódź 1948.
- Salmonowicz S., *Uwagi na siedemdziesięciolecie* [Comments for the 70th anniversary] [w:] M. Serowaniec, K. Rokicka-Muruszewska, K. Kucharski (red., wybór i oprac.), *70 lat Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. 1945–2016* [70 years of the Faculty of Law and Administration of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. 1945–2016], TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2017, s. 7–51.
- Świątkowski H., *Poznajmy prawo radzieckie* [Let’s learn about Soviet law], „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1947, nr 1–2, s. 5–11.
- Świda W., *Wiadomości wstępne* [Introductory news] [w:] idem (red.), *Kryminologia. Praca zbiorowa* [Criminology. Collected Works], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1977, s. 11–56.
- Szwedkowski S., *Walka z przestępczością. Studium społeczne* [The Fight Against Crime. A Social Study], Księgarnia Naukowa T. Szczęśny i S-ka, Toruń 1947.
- Tyzskiewicz L., *Zarys rozwoju kryminologii w Polsce w latach 1945–1969* [An outline of the development of criminology in Poland 1945–1969], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1970, z. 3, s. 61–74.

Źródła internetowe

- Związek Akademicki Młodzieży Polskiej (ZAMP) [hasło] [Academic Association of Polish Youth (ZAMP)], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zwiazek-Akademicki-Mlodziezy-Polskiej;4002274.html> [dostęp: 9.09.2019].
- Akcja „Wisła” [hasło] [Operation „Vistula”], Wikipedia, 15.06.2019, https://pl.wikipedia.org/wiki/Akcja_%E2%80%9EWis%C5%82a%E2%80%9D [dostęp: 9.09.2019].

Materiały archiwalne

- Archiwum Akt Nowych, zespół aktowy Ministerstwa Sprawiedliwości, sygn. 5460, 5461, 5480.